

ԴՐԱՊԱՇՏ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՈՐ ՄՍԵՐԵԱՆԻ ՄԷՏԵՕՐԱ ՀԱՆԴԵՍԻՆ ՄԷՋ

ՀԱՆ ԷՐԶՈՒՐՈՒՄԼՈՒՕՂԼՈՒ (canerzurumluoglu@hotmail.com)

ԴՐԱԿԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԻ ԹՈՒՐԲԵԻ ՀԱՅ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Օկիսթ Քոնթ (1798-1857), ֆրանսական յեղափոխության յաջորդած ճգնաժամային տարիներուն կը զարգացնէ փիլիսոփայական դրոյթ մը, զոր կը կոչէ «դրական փիլիսոփայութիւն»: Այս դրոյթը ընկերային խնդիրներու լուծումը կը գտնէ գիտական մտքի պաշտպանութեան մէջ՝ ի դէմս աստուածաբանութեան ու բնագանցութեան: Գիտական ուսումնասիրութեան առարկայ կը դառնան նաեւ ընկերային երեւոյթները: Ընկերաբանութիւնը կը հաստատուի որպէս մարդկութեան պատմութիւնը ուսումնասիրող դրական գիտութիւն: Քոնթի նպատակն էր բոլոր երեւոյթները - ներառեալ ընկերայինը - ենթարկել որոշ օրէնքներու¹:

Դրապաշտութիւնը օսմանեան թուրք մտաւորականութեան մօտ կը համարուէր փլուզուող օսմանեան պետութիւնը փրկելու միջոց: Ուստի, քաղաքական պատճառները կարելոր դեր խաղացին օսմանեան քաղաքական եւ մտաւորական շրջանակներու մէջ դրապաշտութեան տարածման:

Դրապաշտները կը փորձեն իրենց գաղափարները տարածել երկրի ամբողջ տարածքին վրայ: Քոնթ նամակներ կ'ուղարկէ Մուստաֆա Ռեշիտ փաշային²՝ դրապաշտութիւնը իբրեւ «մարդկութեան կրօնք»³ ներկայացնելով: Բայց իր նախաձեռնութիւնը դրական արձագանգ չի գտներ: Դրապաշտներ, որոնք ջանքեր ի գործ կը դնէին իսլամ ժողովուրդներու մէջ դրապաշտութեան տարածման համար, նոյնիսկ կ'այցելէին Միտհաթ փաշային⁴ 1877ին⁵:

¹ Դրապաշտութեան մասին հակիրճ անդրադարձած ենք մեր նախորդ յօդուածին մէջ՝ «Գալուստ Կոստանդեանի դրապաշտ աշխարհայեացքը եւ դերը օսմանեան փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 42:2022, էջ 501-2:

² Մուստաֆա Ռեշիտ Փաշա (1800-1858).- Թանգիմարեան շրջանի օսմանեան քաղաքական գործիչ:

³ 4 Փետրուար 1853 թուակիր նամակին մէջ Քոնթ կը նշէ, որ իսլամ հաւատքը աւելի յարմար է դրապաշտութեան, քանի որ ան աւելի պարզ է, քան կաթոլիկութիւնը, եւ կ'արտայայտէ իր համոզումը, որ դրական կրօնքը աջակցութիւն կը գտնէ մահմետականներու մօտ (Auguste Comte, *Système de Politique Positive, ou Traité de Sociologie, Instituant la Religion de l'Humanité*, Paris, 1853, էջ 47-9):

⁴ Միտհաթ Փաշա (1822-84).- Օսմանեան քաղաքական գործիչ: Կարելոր դեր խաղացած է 1876ի օսմանեան սահմանադրութեան պատրաստման մէջ:

Պեշիր Ֆուատ (1852-87) այն կարեւոր օսմանեան թուրք մտաւորականներէն է, որ լուրջ ներդրում ունեցած է յետթանզիմաթեան շրջանի օսմանեան փիլիսոփայական մտքին: Դրապաշտութեան եւ գիտական աշխարհայեացքի անզիջող ջատագով Ֆուատ՝ յատկապէս իր յօդուածներով քննադատած է բնագանցութիւնը, պաշտպանելով այն տեսակէտը, թէ հասարակութիւնը կրնայ լուսաւորուիլ միայն գիտութեամբ⁵:

1870ականներէն սկսեալ դրական փիլիսոփայութիւնը արդէն արծագանգ կը գտնէր արեւմտահայ իրականութեան մէջ: Տէմիրճիպաշեան երբ Ֆրանսա կը գտնուէր (1874-76) բարձրագոյն ուսում ստանալու համար, ծանօթացած էր դրական փիլիսոփայութեան: 1879ին իր փիլիսոփայական բառարանին մէջ ակնարկելով նշանաւոր ֆրանսացի դրապաշտ փիլիսոփային պիտի գրէր, որ «միայն Աստուած Լիդռէէն աւելի բան գիտէ»⁷: Իսկ 1883-88ի միջեւ պիտի հրատարակէր *Գրական եւ իմաստասիրական շարժումը*՝ դրական փիլիսոփայութիւնը հայերու մէջ տարածելու համար: 1891ին ան կը հրատարակէ *Տարերք պաշտութեան իմաստասիրութեան* գիրքը, ուր կը շարադրէ ընկերային բարեշրջութեան օրէնքները հարցում-պատասխանի ձեւով: Զմիւռնիահայ դրապաշտ փիլիսոփայ Գալուստ Կոստանդեանի կողմէ 1878ին կը հրատարակուի *Մեթոդի վրայ* գիրքը, որ դրապաշտութեան անզիջող պաշտպանութիւն մըն էր: Գիրքը կը հարուածէր ոչ միայն կրօնականները եւ եկեղեցին, այլեւ՝ նոյնինքն կրօնքը եւ քրիստոնէութեան հասցէին սուր քննադատութիւններ կ'ուղղէր: Կոստանդեանի այս խանդավառ եւ տենդոտ ոճը, պահպանողական շրջանակներու մօտ մեծ վրդովմունք կը յառաջացնէ: Լիթրէն⁸ իր նշանաւոր *La Philosophie Positive* թերթին մէջ, ուր նախապէս հրատարակուած էր Կոստանդեանի *Propagande Scientifique en Orient* ծրագիրը, զօրակցութիւն կը յայտնէ իրեն⁹:

⁵ *Adresse des positivistes à Midhat-Pacha, ancien Grand-Vizir de l'Empire ottoman*, Paris, P. Ritti, 14 Gutenberg 89:

⁶ Ֆուատի եւ օսմանեան թուրք դրապաշտ մտքի մասին ամփոփ տեղեկութիւններ տրուած են մեր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ:

⁷ Ա. Ազատախոհեան (Տէմիրճիպաշեան), *Փիլիսոփայական բառարան ժողովրդական* (նախափորձ), Արամեան տպարան, Կ.Պոլիս, 1879, էջ 21:

⁸ Emile Littré (1801-81).- Դրապաշտ փիլիսոփայ, բժիշկ, բառարանագէտ եւ քաղաքական գործիչ: Որպէս հանրապետական մասնակցած է Յունիս 1830ի յեղափոխական շարժումին: Եղած է Քոնթի հետետորդ բայց հեռացած է իրմէ երբ ան յարած է «Մարդկութեան կրօնքին»: Grégoire Wyruboffի հետ 1867ին սկսած է հրատարակել *La Philosophie Positive* երկամսեան: 1871ին ընդունուած է Ֆրանսական ակադեմիայի անդամ: Ընտրուած է ֆրանսական խորհրդարանին: Հսկայածաւալ աշխատանքի արդիւնք՝ իր *Dictionnaire de la Langue Francaise* բառարանը այսօր ալ մեծ արժէք կը ներկայացնէ: Ուրիշ գործերու կողքին թարգմանած եւ խմբագրած է Հիպոկրատի երկերը:

⁹ «Propagande Scientifique en Orient», *La Philosophie Positive*, Յուլիս-Ռեկտեմբեր, Paris, 1878, էջ 304-6:

Զմիռնիահայ ուրիշ մտաւորական մը՝ Գրիգոր Մսերեանն ալ Քոնթի եւ Լիթերի հետետորդ էր եւ «Գալուստ Կոստանդեանի հետ առաջին խիզախ քայլը կ'առնէր նա դրապաշտ դպրոց մը հաստատելու հայոց մէջ»¹⁰:

1880-81ի միջեւ Մսերեան կը հրատարակէ *Մէտօրա* հանդէսը: Տէմիր-ծիպաշեան կ'ողջունէ այս հրատարակումը¹¹: Հանդէսին մէջ լոյս կը տեսնէ Փիշարի¹² դրապաշտութիւնը ծանօթացնող *Doctrine du Réel* գիրքի թարգմանութեան մեծամասնութիւնը, Լիթերէն ուսումնասիրութիւն մը եւ Զուլայի դրական փիլիսոփայութիւնը պաշտպանող մէկ յօդուածը: Այս շրջանին լոյս պիտի տեսնէր նաեւ Տաղաւարեանի¹³, թէեւ ոչ-դրապաշտ բայց գիտական բնոյթով թերթը՝ *Գիտական շարժումը* (1885-87)¹⁴:

Կոստանդեան գիտութեան կատարելագործումը եւ տարածումը կը համարէր «ամենէ սրբազան ու վեհ» պարտաւորութիւն մը¹⁵: Տէմիրծիպաշեան համակարծիք էր իրեն. ան համոզուած էր, որ դրական գիտութիւնները պիտի նպաստէին ազգային հաստատութիւններու զարգացման. հետեւաբար, ան կը պահանջէր դրական գիտութիւններուն աւելի շատ տեղ յատկացնել ազգային վարժարաններու մէջ: Տէմիրծիպաշեանի համաձայն «ամէնէն ճշմարիտ իմաստասիրութիւնը այն է, որ գիտութեանց վրայ հիմնուած է»¹⁶: Ան կը հաւատար, որ դրական փիլիսոփայութեան տարածմամբ պիտի բարեփոխուէր ընկերային կեանքը: Սակայն, կրօնքի վերաբերեալ երկու դրապաշտ փիլիսոփաներու միջեւ կային տարակարծութիւններ: Տէմիրծիպաշեան եկեղեցին քննադատելով, նոյնիսկ երբեմն հակակրօնական ելոյթներ ունենալով հանդերձ կապերը չէր խզած կրօնքին եւ ազգային եկեղեցւոյ հետ: Իսկ Կոստանդեան թիրախ կը դարձնէր կրօնական եւ աւելի լայն իմաստով բնագանցական ամէն ինչ¹⁷:

¹⁰ Մեսրոպ Նուպարեան, *Հայ գրականութիւն*, 5:1911, էջ 36:

¹¹ «Ես անկեղծօրէն կը գովեմ Մէտօրան իր իմաստասիրական յաւակնութեանց համար, եւ դրական իմաստասիրութեան գաղափարներն ազգին մէջ ծաւալելու բարձրագոյն փառասիրութեան համար», *Մասիս*, 3023:1881:

¹² Prosper Pichard (1839-?-).- Ֆրանսացի գիտնական եւ դրապաշտ մտաւորական:

¹³ Նազարէթ Տաղաւարեան (1862-1915).- Հասարակական գործիչ, խմբագիր, բժիշկ:

¹⁴ Տէմիրծիպաշեանի եւ Կոստանդեանի փիլիսոփայական գործունէութեան համար տե՛ս մեր երկու յօդուածները՝ «Եղիա Տէմիրծիպաշեանի դրական փիլիսոփայութեան արժեւորումը օսմանեան փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ (1840ականներէն սկսեալ)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 40:2020, էջ 655-4 եւ «Գալուստ Կոստանդեանի», էջ 501-21:

¹⁵ *Մեթոքի վրայ, առաջին հատոր*, Տպագրութիւն եղբարց Տէտէան, Իզմիր, Արեւելեան գիտական մատենաշար, 1878, էջ 158:

¹⁶ «Հիւլէ, տարերք», *Գրական եւ իմաստասիրական շարժում*, 1887, էջ 61:

¹⁷ Յարութիւնեան կ'ընդգծէ դրական փիլիսոփայութեան երեք առանձնայատկութիւնները հայոց մէջ առանց զատորոշելու՝ արեւմտահայ եւ արեւելահայ իրականութիւնը.- ա) բնական գիտութիւններու հետ անխզելի կապի ընդունում, բ) դրա-

ԳՐԻԳՈՐ ՄՍԵՐԵԱՆ

Գրիգոր Մսերեան ծնած է 1846ին Զմիռնիա: Հայրը՝ Ղազարոս, Մսեր Մագիստրոսի¹⁸ եղբայրն էր, իսկ մայրը՝ Մարիամ, Մարկոս Աղաբէկեանի¹⁹ քոյրը: Համեստ ընտանիքի զաւակ Գրիգոր նախնական ուսումը ստացած է Մամուրեանի եւ Աղաբէկեանի հիմնած (1851) յառաջդիմական սկզբունքներով գործող Աղաբէկեան վարժարանին մէջ, ապա Մեսրոպեան վարժարանին մէջ աշակերտած է նշանաւոր մանկավարժ Անդրէաս Փափագեանին, տարի մըն ալ յաճախած է վիեննական Մխիթարեաններու տեղական վարժարանը, ուր գնահատուած է Այտընեանի²⁰ կողմէ «իր ուշիմութեանը եւ յառաջդիմութեանը պատճառաւ»²¹: Հուսկ Մսերեան կը ստիպուի գործի ասպարէզ մտնել եւ զուիցերիական վաճառատան մը մէջ կարելոր պաշտօն մը ստանձնել: Այս ընթացքին, ան կը շարունակէ զարգացնել իր գիտելիքները. ֆրանսերէն եւ ուրիշ լեզուներ կը սորվի²², կը գնէ ֆրանսերէն գիրքեր եւ կը հետեւի նշանաւոր դրապաշտ Լիթրէին²³:

1867ին հանդէս կու գայ *Ծաղիկ* ամսաթերթին մէջ «Լորտ Պայրն» խորագրեալ ուսումնասիրութեամբ մը²⁴: *Արեւելեան մամուլի* 1871ի համարներու մէջ լոյս կը տեսնէ Մսերեանի «Ճշմարտութեան վրայ գրաւ մը» երկը, որ գրուած է ֆրանսերէնի պատշաճեցումով²⁵: 70ականներու սկիզբին կը մասնակցի գրապայքարին՝ զօրակցելով աշխարհաբարեաններուն²⁶. կը պայքարի *Մասիս*ին եւ Արմաշի պաշտօնաթերթ *Յոյսին* դէմ, ուր կը հրա-

կան փիլիսոփայութիւնը որպէս հինի դէմ մարտնչող ուսմունք. յառաջդիմութեան կոչ ընող եւ ընկերային զարգացման նպաստող ամէն գափափարի ընդգրկում, գ) դրական փիլիսոփայութեան եւ նիւթապաշտութեան նոյնացումը (Տ. Է. Յարութինեան, «Պոզիտիւիզմի մուտքը հայ իրականութիւն եւ պայքարը նրա գնահատման շուրջ», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, 3(63):1987, էջ 184-6):

¹⁸ Մսեր Մսերեան (1808-73).- Գրող եւ մշակութային գործիչ:

¹⁹ Մարկոս Աղաբէկեան (1830-1908).- Հրապարակագիր, պատմաբան եւ կրթական մշակ:

²⁰ Արսէն Այտընեան (1825-1902).- Բանասէր, հոգեւորական եւ լեզուաբան:

²¹ Միքայէլ Յակոբեան, *Մէլիթորա հանդէսը արեւմտահայ լուսաւորական-դեմոկրատական շարժման մէջ*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 36-7: Այտընեանի ակնարկին համար տե՛ս՝ Վ.Գ. Զարդարեան, *Յիշատակարան*, Տպագրութիւն Նշան-Պապիկեան, Պոլիս, 1910, էջ 152: Երիցեան կը նշէ որ փոքրիկ Գրիգորը նախնական ուսումը ստացած է Մեսրոպեան վարժարանին մէջ նախ Աղաբէկեանի, յետոյ Մամուրեանի ժամանակ (Երիցեան, *Արձագանգ*, 103:1893: Զարդարեան միայն Մեսրոպեան վարժարանի անունը կու տայ:

²² Երիցեան, *Արձագանգ*, 103:1893:

²³ Զարդարեան, էջ 153:

²⁴ *Ծաղիկ*, 139-142, 146:1867:

²⁵ *Արեւելեան մամուլ*, 1-3, 6-10:1871:

²⁶ Յակոբեան, էջ 46:

տարակուէին աշխարհաբարը քննադատող յօդուածներ²⁷: Մսերեան Սիւնի ծածկանունով «Լեզուի վրայ» յօդուածաշարը կը գրէ *Արեւելեան մամուլին* մէջ, ուր կը քննադատէ *Մասիսի* մէջ լոյս տեսնող Աշըքեանի²⁸ յօդուածին պաշտպանած տեսակէտերը²⁹: Վկայակոչելով Պէյքընը, Լոքը³⁰ եւ Լայպ-նիցը³¹, ան կը հերքէ լեզուին աստուածային ծագում ունենալու թեզը: Ընդհակառակը՝ լեզուն «մարդկային բնութենէ ծագում առած է»³², կը բնորոշէ ան: Մսերեանի կարծիքով, լեզուն «գործիք մ'է եւ չէ թէ մասունք», գիտութիւն մըն է որ ընդունակ է յառաջդիմութեան եւ մշակութեան³³: Կը քննադատէ Աշըքեանի պահպանողական հայեացքները, հաւաստելով թէ՝ «թող ներուի մեզ ըսել թէ շարականները չեն բաւեր ոչ լեզու մը կազմելու եւ ոչ ազգի մը զարգացման վրայ մեծ ազդեցութիւն մը ունենալու համար»³⁴: 1875 Դեկտեմբերին, այսինքն աւելի քան 2 տարի անց, Մսերեան դարձեալ կը ստիպուի գրել այս նիւթին շուրջ «Յոյս հանդէսն ու լեզուի խնդիրը» խորագրով, քանի որ *Յոյսը* անգամ մը եւս անդրադարձած էր վերոնշեալ վիճաբանութեան³⁵: *Արեւելեան մամուլի* էջերուն մէջ կը հանդիպինք նաեւ անոր «Քինքինա»³⁶ դեղագիտական յօդուածին, «Կու կուկ կու»³⁷ բանաստեղծութեան, եւրոպական գիրքերու վիճակագրութեան մը³⁸ եւ «Վարդանանց հանդէս»³⁹ ատենախօսութեան:

Մսերեան 70ականներէն սկսեալ մաս կը կազմէ գմիւռնիահայ թարգմանիչներու փաղանգին, ֆրանսերէնէ հայերէն կը թարգմանէ գիրքեր, ինչպէս՝ Ա. Տիւմայի *Բօլին* (*Pauline*, 1872), Օ. Ֆէյլի *Աղքատ երիտասարդի մը վէպը* (*Le Roman d'un jeune homme pauvre*, 1873), Ժ. Սանի *Լէօն Լէօնի* (*Leone Léoni*, 1873) եւ *Ֆլաւի* (*Flavie*, 1875), Ա. Աշարի *Հեղվիճի երդումը* (1875), Ռ. Լըֆէպրի *Բարիզն յԱմերիկա* (*De Paris en Amérique*,

²⁷ Նոյն, էջ 48:

²⁸ Խորէն Աշըքեան (1842-99).- Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1888-94): Գրած է փիլիսոփայական բնոյթով գիրքեր:

²⁹ *Արեւելեան մամուլ*, 1872, էջ 540-543 եւ 1873, էջ 12-17 եւ 440-447: Յօդուածաշարը անաւարտ մնացած է, հակառակ անոր որ վերջին յօդուածի մէջ «շարունակելի» կը նշուի, սակայն յաջորդ համարներուն մէջ չենք հանդիպիր շարունակութեան:

³⁰ John Locke (1632-1704).- Փորձապաշտ անգլիացի փիլիսոփայ:

³¹ Gottfried W. Leibniz (1646-1716).- Գերմանացի բանապաշտ փիլիսոփայ:

³² *Արեւելեան մամուլ*, 12:1872, էջ 542:

³³ *Արեւելեան մամուլ*, 1:1873, էջ 15:

³⁴ *Արեւելեան մամուլ*, 1:1873, էջ 16:

³⁵ *Արեւելեան մամուլ*, 1875, էջ 467-70, 1876, էջ 137-41, 206-16:

³⁶ *Արեւելեան մամուլ*, 7:1875, էջ 271-3:

³⁷ *Արեւելեան մամուլ*, 11:1876, էջ 422-3. ասիկա նմանողութիւն մըն է եւ Յակոբեանի կարծիքով «Մսերեանի մեզ յայտնի միակ չափածոյ ստեղծագործութիւնն է»:

³⁸ *Արեւելեան մամուլ*, 1:1877, էջ 40:

³⁹ *Արեւելեան մամուլ*, 2:1877, էջ 52-4:

1876) 2 հատորով, Պոքաչիոյի *Տասնօրեակը* (*Le Décameron*, 1879) 2 հատորով: Մսերեան 1878ին կը հիմնէ իր տպարանը⁴⁰: Հոն լոյս կը տեսնեն Ա. Միսէի *Նոր քերթումները* (1878), *Ընթերցարանը* (1878), *Համառօտ դիցաբանութիւն* (1878) դասագիրքը, *Նոր այբբէնարան՝ ֆրանսերէնը* (1880), Ռիքարի *Փունջ կամ սէր. կանայք եւ ամուսնութիւնը*⁴¹, Խաչատուր Պաղտասարեանի *Վարդ եւ տիկնակ* (1880) ողբերգը, *Ուսումնական ալբենախօսութիւն մըն* (1878) արտասանուած Յ. Միքայէլեանէ, Զարմայր Ստեփան Զաքրեանէն «Ողջախոսի Արայ» (1878) բանաստեղծութիւնը, Էմմանուէլ Ռոիտիսի *Յովհաննա Բաբուիին* (1881) վէպը եւ Պոքաչիոյի *Le Décameronը* (1879)⁴² երկու հատորով:

Տպարանին փակումէն⁴³ ետք Մսերեան երիտասարդ տարիքին հեռացաւ գրական ասպարէզէն⁴⁴: Սահմանափակ տեղեկութիւններու լոյսին տակ կրնանք ըսել, որ այս ժամանակաշրջանին, որ դժբախտաբար կեանքին վերջին շրջանը պիտի ըլլար, ան կը հետաքրքրուի հանրային գործունէութեամբ եւ առեւտուրով: Լոնտոնի մէջ իր աջակցութիւնը կը բերէ *L'Arménie* թերթի հրատարակութեան: 1890ին երկրորդ անգամ հանդիպում կ'ունենայ գերմանացի գիտուն Վիրքոֆի⁴⁵ հետ եւ անկէ խորհուրդներ կը ստանայ «Հայ ազգին տառապանքին մեղմացման համար»: Անոր հետ կը շարունակէ թղթակցութիւնը: Վիրքոֆ կը խոստանար հայ ժողովուրդի մասին բարեխօսել խորհրդարանին մէջ⁴⁶: Իրաւ ալ, ան կը պաշտ-

⁴⁰ *Արշալոյս Արարապետան*, թիւ 1089, 1 Ապրիլ 1878. Զարդարեանի համաձայն տպարանը հիմնած է «*քանի մը համախոհներու հետ*» Զարդարեան, էջ 153:

⁴¹ Տպագրութեան թուականը նշուած չէ, բայց *Մէլեթօրայի* 1881 տարւումն Յրդ. հատորի մէջ կը նշուի մամլոյ տակ ըլլալը:

⁴² Այս գիրքին թարգմանիչը, հրատարակիչը եւ հրատարակութեան թուականը չէ նշուած: Թուականը կարելի է ճշտել *Արշալոյս Արարապետանի* 1879ի 1127րդ համարէն, իսկ գիրքին թարգմանիչը Նուպարեան եւ Զարդարեանի համաձայն Մսերեանն է (Զարդարեան, էջ 153. նաեւ՝ Նուպարեան, էջ 38): Գիրքին անուանաթերթին վրայ գրուած է «տպագրութիւն Ա. Մամլոյ» բայց Յակոբեանի կարծիքով գիրքը հրատարակուած է Մսերեանի տպարանին մէջ (Յակոբեան, էջ 98 եւ յաջորդ էջեր): Զարդարեանի համաձայն՝ Մսերեան «*ինքը եղաւ գրեթէ Հայոց մէջ իրապաշտ դպրոց մը ստեղծելու առաջին յանդուգն քայլը առնող թարգմանելով Պոքաչիոյի Տասնօրեակները եւ հրատարակելով Յովհաննա Բաբուիին անուն վէպը եւ Մէլեթօրայի մէջ թարգմանելով Էմիլ Զօլայի մէկ գեղեցիկ գրական արեստութիւնը Լիթերի եւ Հիկօի վրայ*» (Զարդարեան, էջ 153):

⁴³ Մսերեանի լաւ բարեկամ եւ աշխատակից Նուպարեանի համաձայն, տպարանը փակուած է «Համիտի բռնապետական վարչոյթի»-ն կողմէ, «արտօնագիր չունենալը պատճառ բռնելով» (Նուպարեան, էջ 37):

⁴⁴ Յակոբեան, էջ 112:

⁴⁵ Rudolf Virchow (1821-1902).- Գերմանացի ախտաբան, մարդաբան եւ քաղաքական գործիչ

⁴⁶ Զարդարեան, էջ 154:

պանէ հայանպաստ տեսակէտեր⁴⁷: 1883ին, որպէս առեւտրական Ամսթերտամի ցուցահանդէսին մէջ իր ներկայացուցած ծխախոտին համար կ'արժանանայ ոսկէ շքանշանի⁴⁸: Մսերեան եղած է գաւառական ժողովի ազգային երեսփոխան եւ երեք անգամ հոգաբարձու՝ Զմիւռնիոյ ազգային երկսեռ ուսումնարաններու: Անդամակցած է Հայ Ընթերցատան⁴⁹ եւ «Alliance Francaise» ընկերութեան, որուն նպատակն էր տարածել ֆրանսերէնը Փոքր Ասիոյ մէջ⁵⁰: Կարճ ժամանակ մը կը զբաղի նաեւ կուսակցական գործերով. «կուսակցական հոսանքի մէջ պահ մ'ընկաւ» բայց յետոյ համոզուեցաւ որ «սխալ քայլ մ'առած է»⁵¹: Մսերեան իր մահկանացուն կնքեց 1893ին, 47 տարեկանին, հնդկախտի պատճառով՝ ետին թողլով այրին եւ չորս զաւակներ⁵²:

ԴՐԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ ՄԷՏԷՕՐԱ ՀԱՆԴԵՍԻ ՄԷՋ

Զմիւռնիան նշանակալից դեր ունի հայ տպագրութեան եւ մամուլի պատմութեան մէջ: Հո՛ն լոյս տեսած է հայերէն առաջին թերթը՝ *Արշալոյս Արարարեան*:

1843էն սկսեալ մօտաւորապէս 50 տարուան ընթացքին Զմիւռնիոյ մէջ լոյս տեսած են աւելի քան 100 հատոր թարգմանեալ գիրքեր, որոնց հեղինակներու շարքին են ֆենելոն, Շաթոպրիան, Մոլիեր, Վիքթոր Հիւկո, Ռասին, Լամարթին, Կէօթէ, Վոլթեր, Շէյքսպիր, Պոկասիօ: Թարգմանական գործունէութիւնը կը նպաստէ արեւմտահայերէնի տարածման⁵³: Իսկ մինչեւ 1922, Զմիւռնիոյ մէջ հրատարակուած է 36 թերթ⁵⁴:

Մէտէօրա հանդէսը լոյս տեսած է 1880-81ի միջեւ Զմիւռնիոյ մէջ, Գրիգոր Մսերեանի կողմէ: Առաջին թիւը տպուած է Մսերեանի, իսկ երրորդը՝ Վարդովեանի տպարանին մէջ, իսկ երկրորդին վրայ միայն հրատարակիչի՝ Մսերեանի անունը նշուած է: Երեք թիւ հրատարակուելէ ետք փակուած է ան, իշխանութեան կողմէ: Հանդէսին վրայ նշուած է, որ ան գիտական, ազգային եւ գրական հանդէս մըն է: Առաջին հատորի նախաբանին մէջ Մսերեան կը նշէ, որ *Մէտէօրան* գիտական, ազգային ու գրական գործերու եւ թարգմանութիւններու հաւաքածոյ մըն է եւ «*փիլիսոփայական մաս-*

⁴⁷ Նուպարեան, էջ 37:

⁴⁸ Յակոբեան, էջ 113:

⁴⁹ *Արշալոյս Արարարեան*, 1008:1875:

⁵⁰ Երիցեան, *Արձագանք*, 103:1893:

⁵¹ *Արեւելեան մամուլ*, թիւ 8:1893, էջ 385:

⁵² Նուպարեան, էջ 38:

⁵³ Վահէ Օշական, “L'Ecole des Traducteurs Arméniens de Smyrne au XIXe Siècle,” *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 4:1973, էջ 199-216:

⁵⁴ Sona Seferian, “İzmirli Çevirmenler-Aydinlanmacılar,” *Tarihi Kentler ve Ermeniler: İzmir*, Richard G. Hovannisian, ed., թարգմ. Aras Ergüneş, Aras Yayincılık, İstanbul, 2018, էջ 169:

նաւոր դպրոցի մը նկատմամբ որ եւ է յայտուկ միտում կամ դաւանութիւն չունենալով՝ իր նպատակն է ժամանակիս ոգւոյն եւ Եւրոպայի գիտական շարժման արձագանք ըլլալ, միեւնոյն համակրութեամբ ընդունելով աստուածաբանական, հոգեբանական եւ դրական հայեցումաձեւով գրուած կարեւոր յօդուածներ»⁵⁵։ Մսերեան կը տեղեկացնէ նաեւ, որ թերթը պիտի բովանդակէ ազգային, քննական եւ վիպական յօդուածներ։

Մէլտէօրայի մէջ լայն տեղ կը գրաւէ Փիշարի *Doctrine du Réel* գիրքին թարգմանութիւնը՝ «Վարդապետութիւն իրականին» խորագրով⁵⁶։ Հեղինակի եւ թարգմանիչի անուններ նշուած չեն։ Գիրքը ընդհանուր գիծերով կը ծանօթացնէ դրական փիլիսոփայութիւնը։ Լիթթէ գիրքին համար նախաբան մը գրած է։ Մսերեան ծրագրած է 4 մասով հրատարակել զայն, բայց թերթին փակման պատճառով կրցած է միայն առաջին 3 մասը հրատարակել։ Գիրքը գրուած է հարց-պատասխանի ձեւով։ Առաջին մասը, որ կը կրէ «Մեթոտի վրայ» վերնագիրը, կը բաղկանայ 22 էջերէ։ Փիշար կը սկսի «Ի՞նչ է ճշմարիտը» հարցումով եւ յետոյ մարդուն ծանօթութիւնը կը սահմանափակէ ժամանակով եւ անջրպետով։ Փիշարի համաձայն «Կան բաներ որ մարդուս հետազօտութեան եւ ստուգման միջոցներու տակ պիտի չըլնին երբեք»⁵⁷։ Ան օրինակ կու տայ «սկիզբի եւ վերջի խնդիրները»։ Փիշար կը հետեւի դրապաշտ դպրոցի սկզբունքներուն։ Իր կարծիքով իրականը ճշմարիտ դառնալու համար պէտք է գիտական օրէնքի ձեւով յայտնուի⁵⁸։ Ան կը մերժէ բացարձակին հասնելու հնարաւորութիւնը, «Մարդկային գիտութիւնը առնչականին կը հասնի միայն, վասն զի մեր զգայարանքներուն հետ յարաբերութիւն ունեցող բաները կրնանք ճանչնալ միմեկին»⁵⁹։

Փիշարի եւ ընդհանրապէս դրապաշտներու այս մերժեցումը կը բացառէր, բնականաբար, ամէն տեսակ միսթիք փորձառութիւն, հետեւաբար՝ կրօնքը եւս։ Արդէն յաջորդ հարցումին՝ թէ միտքը զգայարանքներու տը-

⁵⁵ Մէլտէօրա, 1:1880, էջ 3-4։

⁵⁶ Ի ձեռի ունինք գիրքին երկրորդ՝ 1889ի տպագրութիւնը.- Prosper Pichard, *Doctrine du Réel, Catéchisme à l'Usage des Gens qui ne se Paient pas de Mots*, C. Reinwald, Փարիզ, 1889, 191 էջ։ Գիրքին նախաբանին մէջ նշուած է 1869 թուականը, որ հաւանաբար առաջին թարգմանութեան թուականն է. արդէն հեղինակն ալ նախաբանին մէջ կը նշէ, որ 20 տարի անցած է առաջին թարգմանութենէն։ Թերթին հրատարակման խափանման պատճառով, Մսերեան չէ կրցած հրատարակել գիրքին վերջին գլուխը, որ վերնագրուած է «De la Conception Positive de l'Univers ou Philosophie Positive»։ Մէլտէօրա հանդէսին մէջ չէ հրատարակուած Լիթթէի նախաբանը։ Փիշարի ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած է նաեւ *La Philosophie Positive*ի 1872 (2-3) եւ 1873 (4-5) թիւերուն մէջ։

⁵⁷ Մէլտէօրա, 1:1880, էջ 47։

⁵⁸ Նոյն, էջ 47-8։

⁵⁹ Նոյն, էջ 49։

լած տեղեկութենէն անդին կրնա՞յ անցնիլ, որպէս պատասխան Փիշար ընդունելով մտքի «իրականին սահմանէն անցնիլ»ը, կը նշէ որ «ձեռք բերած արդիւնքը ոչինչ ստուգութիւն կ'ընծայէ»: Փիշար համոզուած է, որ «փորձական մեթոտ»ով կարելի է ամէն տեսակ երեւոյթ բացատրել, ներառեալ՝ ընկերայինը⁶⁰:

Երկրորդ գլուխի վերնագիրն է «Մարդկային ծանօթութեան առարկան»: Փիշար տիեզերքի երեւոյթները 6 կարգի կը բաժնէ.- մաթեմաթիքական, աստղագիտական, բնագիտական, տարրաբանական, կենսաբանական, ընկերային: Ասոնք «հիմնական գիտութիւններ» կը կոչուին, որոնք տրուած են կարգով. ամէնէն վարը կը գտնուի մաթեմաթիքը, իսկ ամէնէն վերը՝ ընկերաբանութիւնը: Այս գիտութիւններուն միջեւ կայ առնչութիւն մը, որուն համաձայն մէկը սորվելու համար պէտք է նախ անկէ առաջ գտնուողը իւրացնէ⁶¹:

Երրորդ գլուխը կը կրէ «Մաթեմաթիքի վրայ» վերնագիրը: Փիշար մաթեմաթիքի, ստորաբաժանումներու, մեթոտի եւ ասոնց հետ կապուած նիւթերու մասին տեղեկութիւններ կու տայ: Մեր յօդուածին առնչութեամբ շահեկան է Փիշարի այն կարծիքը, թէ մաթեմաթիքը «*փորձական գիտութիւն մ'է*» եւ «*տրամաբանութեան իբրեւ մեկնակէտ ծառայող եղելութիւնները՝ զննութեան արդիւնք են*»⁶²: Փիշար, բնածին գաղափարներու հաւանական դերը կը մերժէ, «*որովհետեւ այդ ճշմարտութիւնները շարք մաշտղ հասակնու մէջ դիտողութիւնով կ'ստանանք, ետքը անոնց ծագումը մոռնալով՝ կ'երեւակայենք թէ մեր մտքին մէջ գտնուած են անոնք*»⁶³:

4րդ, 5րդ եւ 6րդ գլուխներու վերնագիրերը համապատասխանաբար հետեւեալներն են. «Աստղագիտութեան վրայ», «Ֆիզիքի վրայ» եւ «Քիմիայի վրայ»: Փիշար տեղեկութիւններ կը փոխանցէ վերոնշեալ գիտութիւններու առարկաներու, մեթոտներու, իրարու հետ ունեցած յարաբերութեան, պատմութեան, գիտութիւններու դասաւորման մէջ զբաղեցուցած կարգի եւ յարակից նիւթերու շուրջ⁶⁴:

Երկրորդ հատորին մէջ «Վարդապետութիւն իրականին» յատկացուած է 27 էջ: Այս բաժինը կը սկսի 7րդ գլուխով, որ վերնագրուած է «Կենսաբանութիւն ընդհանուր»: Ան տեղեկութիւններ կը փոխանցէ նշեալ գիտութեան առարկայի, մեթոտի, ստորաբաժանումներուն, իմացականութեան եւ միւս «հիմնական» գիտութիւններու հետ ունեցած յարաբերութեան եւ առնչակից նիւթերու շուրջ⁶⁵: Յաջորդ գլուխի վերնագիրն է «Մարդաբանութիւն, մտային կարողութիւնք, ուսումն մարդկային բնութեան»: Փիշար

⁶⁰ Նոյն, էջ 49-50:

⁶¹ Նոյն, էջ 51-4:

⁶² Նոյն, էջ 55:

⁶³ Նոյն, 54-7:

⁶⁴ Նոյն, 58-68:

⁶⁵ *Մէտփորա*, 2:1881, էջ 82-95:

մարդու մտային կարողութեան, զգացումներու, գաղափարներու, տրամախոհութեան, բարոյականութեան եւ այլ նիւթերու շուրջ բացատրութիւններ կու տայ: Ըստ իրեն՝ *«գաղափարի մը մեկնակէտը ... զգայական տպաւորութիւն մը»*ն է: Տպաւորութիւնը արտաքին կամ ներքին կրնայ ըլլալ եւ ուղեղին մէջ կը վերածուի գաղափարի⁶⁶: Փիշար կը քննադատէ բնական-ցագէտները, քանի որ անոնք խելքը կը համարէին իմացական բոլոր գործողութիւններու առաջնային աղբիւրը:

Ըղեղի բնախօսութեան շնորհիւ՝ ալ կարելի չէ խելքը իբրեւ նախաւոր սկիզբ մը նկատել բնական իրողութիւններու հետ, սկիզբ մը՝ որ իբր թէ իմացական ամեն գործողութեանց կը նախագահէ եւ կը խաղայ նոյն դերը որ կը կարծուէր թէ կենսական սկիզբը գործարանաւոր կեանքի երեւոյթներու մէջ կը խաղար⁶⁷:

Երրորդ հատորին մէջ լոյս կը տեսնէ «Ընկերաբանութեան վրայ» խորագրեալ Ցրդ գլուխը, որ թերթի խափանման պատճառով կ'ըլլայ վերջինը: Այս բաժինը կը բաղկանայ 35 էջերէ: Կ'արծարծուին ընկերաբանութեան մեթոտի, առարկայի եւ պատմութեան կողքին զանազան նիւթեր, ինչպէս՝ բարեշրջում, աստուածաբանական, բնականական եւ դրական ըմբռնումներ, կրօնք, քաղաքականութիւն, յառաջդիմութիւն եւն.: Փիշար, ինչպէս միւս դրապաշտները, համոզուած է, որ ընկերային երեւոյթները կ'ենթարկուին բնական օրէնքներուն: Իսկ ընկերաբանութեան «հիմնական եղելութիւնը» բարեշրջումն է: *«Ընկերաբանութեան անվերածելի եւ տիրող եղելութիւնը աս է»* կը գրէ Փիշար⁶⁸: Ան կը նշէ, որ աստուածաբանութիւնը եւ բնականացութիւնը *«նախնական եւ վերջնական պատճառներու հետազոտութեամբ կ'զբաղին,- եւ,- իրենց հաստատած եղելութիւնները ստուգելու կարողութենէ զուրկ են»*⁶⁹: Փիշարի համաձայն աստուածաբանական եւ բնականական պնդումները մարդկային ուղեղի արդիւնք են, այսինքն առարկայական հիմք չունին: Հրաշքներ գոյութիւն չունին, ասոնք հետեւանքն են ականատես մարդոց տգիտութեան եւ դիւրահաւատութեան: Բնական օրէնքները անցեալին ալ նոյնն էին, հետեւաբար պատճառ չկայ հաւատալու կրօնական հանգամանք ունեցող բացառութիւններու: *«Արեւը իր ընթացքին մէջ կանգ առած չէ երբեք: Ոչ ոք հրապարակաւ երկինք ելած է, ջուրը բնաւ գինիի փոխուած չէ, մեռեալ մը յարութիւն չէ առած»*՝ կը գրէ դրապաշտ փիլիսոփան⁷⁰: Ան կը հասնի այն եզրակացութեան, որ *«այդ եղելութիւններու վրայ հանգչող աստուածութեան գոյու-*

⁶⁶ Նոյն, էջ 96-108:

⁶⁷ Նոյն, էջ 104:

⁶⁸ *Մէտֆորա*, 3:1881, էջ 40:

⁶⁹ Նոյն, էջ 44:

⁷⁰ Նոյն, էջ 45:

թիւնն *իրականութիւն չունի*»⁷¹: Փիշար չ'ընդունիր Աստուծոյ գոյութեան բնագանցական ապացոյցները. ըստ իրեն՝ բնագանցական «*էականութիւնները... լոկ անըջային իրականութիւն*» մը ունին եւ «*այս նոյն էականութիւններով արտածեալ աստուածային գոյութիւն մը՝ անկէ աւելի իրականութիւն մը չունի*»⁷²: Փիշար մերժելով նման միտքերը կ'ընդգծէ, որ աշխարհը գիտական օրէնքներու ենթարկուած է. «*Դրական ըմբռնումը կը պարունակէ ինչ որ է, այսինքն իրերու ինչպէսը որ կրնայ փաստուիլ ու ստուգուիլ, եւ դուրս կը ձգէ ինչ որ ստուգողութեան փակ չըլնիր*»⁷³: Փիշար, ինչպէս Քոնյո, մարդկային մտքի զարգացման փուլերը կարգով երեք շրջանի կը բաժնէ՝ աստուածաբանական, բնագանցական եւ դրական. տեղեկութիւններ կը փոխանցէ ասոնց մասին: Ան կը քննադատէ նաեւ բնագանցական մտքի գեղարուեստական աշխարհայեացքը: Հին դարերուն արհեստագէտներու եւ հասարակութեան միջեւ համաձայնութիւն մը գոյութիւն ունէր գեղարուեստական գործերու արժեւորման մասին, իսկ հիմա անհամաձայնութիւն մը կը տիրէ. գեղագիտական գործերը այլեւս «*ընդհանուր հիացումի առարկայ*» չեն դառնար: Ասոր լուծումը կարելի պիտի ըլլայ այն ատեն, երբ «*ընկերութեան մէջ մտքերն ու սրտերը միացնող, հասարակ իրէական մ'ընծայող ընդհանուր դաւանութիւն մը տիրէ, այսինքն երբ դրական ըմբռնումը գահակալէ*»⁷⁴: Փիշար, որպէս դրապաշտ, լաւատես է ապագայի մասին: Ըստ իրեն, «*աւելի կամ նուազ հեռաւոր ժամանակի մը մէջ*» մարդկութիւնը պիտի հասնի դրական շրջան, ուր մարդիկ պիտի հաւատան միայն բնական օրէնքներու: Պատերազմները պիտի անհետանան, գիտութեան զարգացումը ճոխութիւն պիտի բերէ եւ աշխարհը խաղաղասէր եւ արուեստասէր պիտի դառնայ⁷⁵:

Չորրորդ հատորը, որ պիտի ընդգրկէր թարգմանութեան վերջին մասը, լոյս չտեսաւ: Բայց հրատարակուած մեծամասնութիւնը գիրքին, հեղինակին միտքը լրիւ կ'արտացոլէ արդէն:

Վերոյիշեալ թարգմանութեան աղբյուր, *Մէտֆորայի առաջին* հատորին մէջ Օրպէլի (Ստեփան Ոսկանեան)⁷⁶ թարգմանութեամբ կը հրատարակուի Լիթթէի *Դրական ենթադրութիւնք աշխարհածնութեան* (Les Hypothèses Positives de Cosmogonie)⁷⁷ ուսումնասիրութիւնը յապաւումնե-

⁷¹ Ուշագրաւ է կրօնքին նման հարուածումը հայերէն հանդէսի մը մէջ, յատկապէս՝ համիտեան խիստ գրաքննութեան ներքեւ: Թերեւս այս եւ նմանօրինակ հատուածներ պատճառ դարձան թերթի խափանման:

⁷² Նոյն, էջ 47-8:

⁷³ Նոյն, էջ 49:

⁷⁴ Նոյն, էջ 64:

⁷⁵ Նոյն, 66:

⁷⁶ Յակոբեան կը հաստատէ, որ Օրպէլը Ոսկանեանն է (Յակոբեան, էջ 280):

⁷⁷ *La Philosophie Positive*, 1872, Յուլիս-Սեպտեմբեր, էջ 343-71. Մտերեան նշած է միայն հեղինակը, իսկ յօդուածի բնագրին աղբիւրը՝ ոչ:

րով: Թարգմանութեան նախաբանին մէջ խմբագիրը կը պատասխանէ Ս. Ոսկանի՝ *M.E. Littré et l'Athéisme*⁷⁸ գրքոյկի մէջ ըրած քննադատութիւններուն, ուղղուած՝ դրական փիլիսոփայութեան հետեւորդներուն: Ոսկանի կարծիքով, անոնք «*դրական ածականը կու տան ենթադրութիւններու*», որ աններելի է⁷⁹: Հեղինակը որպէս պատասխան կը մէջբերէ Լիթրէին հատուած մը, ուր կը նշուի, որ դրական ենթադրութիւնները հետեւանք են փորձնական եղելութիւններու եւ «*մարդուս միտքը կը գոհացնեն իրենց իբր հիմ ծառայող եղելութեանց եւ օրէնքներու ապացուցանելի հանգամանքով*»⁸⁰: Խմբագիրին համաձայն Ոսկան ենթադրութիւններու հիմքերը նկատի չ'առնէր. իրեն համար «*փորձականութիւնը արժէք մը չունի, եւ ամէն ենթադրութիւն բնագանցութիւն է*»⁸¹: Ոսկան կը պնդէր, որ հակառակ գիտութեան սահմանափակ դաշտին, փիլիսոփայութիւնը «*զենութեան եւ մտածումի ընդարձակ սահմաններու մէջ կ'տարածուի*»: Իր համոզմամբ՝ փիլիսոփայութիւնը աւելի հեռու կ'երթայ քան գիտութիւնը: Խմբագիրը կ'առարկէ Ոսկանին, դիտել տալով որ գիտութեան սահմանը անցնող փիլիսոփայութիւն մը կը դառնայ «*երեւակայութեան մէկ զաւակը*»⁸²: Այս տեսակ փիլիսոփայութիւնը բանաստեղծութիւն մըն է, որ բանաստեղծութեան հրապոյրն ալ չունի եւ այլեւս ժամանակավրէպ դարձած է⁸³:

Լիթրէի յօդուածը կը պարզաբանէ աստղագիտական եւ կենսաբանական նիւթեր: Առանց թերագնահատելու յօդուածին գիտական բովանդակութեան արժէքը՝ որուն կարիքը զգալի էր ատենի հայ իրականութեան մէջ, մեր նիւթի առնչութեամբ մեզի համար կարեւոր են Լիթրէի ըրած հաստատումները դրական փիլիսոփայութեան մասին: Լիթրէ, իր վերապահութիւնը չի թաքցներ երբ աշխարհի մէջ կեանքի ծնունդի մասին կը խօսի: Ան կը մերժէ թէ՛ նիւթապաշտական եւ թէ՛ աստուածաբանական բացատրութիւնները. դրական փիլիսոփայութիւնը «*նիւթակրօններու պէս չ'ընդունիր թէ կեանքը ֆիզիքօքիմիական ուժերու արդիւնքն է, վասն զի այդ լուծումը նախադիոյթները (premise) կը զանցանէ. նմանապէս աստուածաբանական լուծումն ալ կը մերժէ, վասն զի ան ալ փորձականութեան տակ չ'ընիր*»⁸⁴: Դրական փիլիսոփայութիւնը «*հաստատութեամբ եւ խոնարհութեամբ՝ ամէն ապացուցանելի բաներու վրայ իր տրոհութիւնը կը*

⁷⁸ Այս գրքոյկը, որուն անդրդարձած էինք նաեւ Կոստանդեանի նովորած մեր վերոյիշեալ յօդուածին մէջ, դեռ կարելի չեղաւ գտնել: Հետեւաբար Ոսկանեանէն կատարուող մէջբերումներուն կը հետեւինք խմբագիրին միջոցով:

⁷⁹ *Մէտփօրա*, 1:1880, էջ 69:

⁸⁰ Նոյն, էջ 69-70:

⁸¹ Նոյն, էջ 70:

⁸² Նոյն, էջ 70-1:

⁸³ Նոյն, էջ 69-71:

⁸⁴ Նոյն, էջ 83:

խոստովանի»⁸⁵: Այդուհանդերձ, Լիթրե կը նշէ որ արգելք չի տեսներ գիտական հետազոտութիւն ընելու կեանքի ծնունդի մասին: Ան չի բացառեր «երկրորդական սկիզբի լուծումը», որ հետեւեալները կրնայ ըլլալ կլիմայական փոփոխութիւններու: Եզրակացութեան մէջ ան կը հաւաստէ, թէ կրօնքներու աշխարհաճանական հայեացքները այլեւս չեն կրնար դիմանալ արդի գիտութեան փաստերուն եւ «անոնց տեղը դրական ենթադրութիւնները կը բռնեն»: Դրական ենթադրութիւնը «յեղաշրջումի (évolution) մը աստիճաններու կապակցութիւնը միայն կը բացատրէ»: Իսկ անկէ անդինը «անճանաչելի է՝ որմէ բան մը չ'ընդունիր եւ չ'ներժեր դրական փիլիսոփայութիւնը,- որ,- ...ահարկու անճանաչելի կը ճանչնայ եւ անոր ձեռն ու ստորոգելիք մը չուրար»⁸⁶:

Երրորդ հատորին մէջ լոյս կը տեսնէ «Վ. Հիւլօ եւ Էմիլ Լիթրե» (Hugo et Littré) խորագրեալ յօդուածը⁸⁷, որուն հեղինակն է Զոլա: Նախաբանին մէջ Մէլտօրայի խմբագիրը կը յայտնէ իր վերապահութիւնը եւ կը նշէ, որ թերթը բաց ասպարէզ մըն է: Եթէ նկատի առնենք Զոլայի խիստ քննադատութիւնները Հիւլյոյի հասցէին, այս վերապահութիւնը հասկնալի կը դառնայ քանի որ ան «ամէն հայ դպրոցականի բերնին մէջ է, ամէն յօդուածի վերեւ, կրնանք ըսել ամէն հայ գրողներու մտքին մէջ»⁸⁸: Հիւլյոյի հանդէպ սէրը այնքան տարածուած է, որ հասած է մոլութեան: «Մեր մէջ Հիւլօպաշտութիւնը (Hugolatricie) մինչեւ մոլութեան կ'երթայ» կը գրէ Մսերեան: Հիւլօ «քերթողական անհաւասարելի հանճար մը», «վսեմ հռետոր մը»ն է, «որոն բերնին մէջ մէն մի բառ կը զօրանայ, կ'ընդարձակուի ու կ'որոտայ եռափող շոինդէ ելնող ահեղ ծայնին պէս»: Բայց խմբագիրին համոզմամբ՝ ասոնք «մեր իրական պիտոյից չեն բաւեր» եւ «ուրիշ սնունդներու ալ պէտք ունինք, զորս ժամանակ է ալ փնտրելու»: «Զմոռնալու է որ Աթենաս մը կայ Ապոլոնէ վեր» կը վերջացնէ ան⁸⁹:

Զոլա յօդուածին սկիզբը կը յայտնէ, որ վերջին շաբաթները երկու կարեւոր դէպք պատահած է՝ Հիւլյոյի գիրքի հրատարակութիւնը եւ Լիթրեի մահը: Ան համոզուած է, որ այլեւս ժամը հասած է այս երկու անունները բաղդատելու: «Լիթրե բոլոր միտքս գրաւած է,- կը գրէ Զոլա, իսկ Հիւլօն կը համարէ,- հեռաւոր նուազ մը»: Զոլայի կարծիքով՝ «դրականութիւնը կնքած է այն քարը՝ որոն ներքեւ վիպականութիւնը յաւիտենապէս կը ննջէ»⁹⁰:

⁸⁵ Նոյն, էջ 83:

⁸⁶ Նոյն, էջ 92:

⁸⁷ Բնագիրը լոյս տեսած է 13 Յունիս 1881ին *Le Figaro*-ին մէջ: Հանդէսի մէջ բնագիրին աղբիւրը չ'նշուած:

⁸⁸ *Մէլտօրա*, թիւ 3:1881, էջ 25:

⁸⁹ Նոյն, էջ 25-6:

⁹⁰ Նոյն, էջ 26:

Զուլայի գրական վերլուծումները եւ պատմական ակնարկները մեր յօդուածի սահմաններէն եւ մեր մասնագիտութենէն դուրս են: Ըսենք միայն, որ ան որպէս բնապաշտ Հիւօն ժամանակավրէպ կը գտնէ եւ կը յարձակի նաեւ վիպապաշտութեան վրայ: Զուլայի կարծիքով, Լիթրէն դրապաշտութեան հիմնադիրը չըլլալով հանդերձ մեծ ներգործութիւն ունեցաւ այս վարդապետութեան վրայ: Ան դրապաշտութիւնը Քոնթի «*տեսիլներէ զտելով*» գիտական դարձուց⁹¹: Զուլա բնապաշտութեան եւ դրապաշտութեան կապը կը մատնանշէ. ըստ իրեն, դրական մեթոտը «*գրականութեան մէջ կը փայլի այն բնապաշտական ծելով գոր շարտեր անտես կ'ուզեն ընեն*»⁹²:

Զուլա կը հարուածէ Հիւօն, որ հանդէս կու գայ «*իր ցնորած հոնտորի հսկայական մեքենաներով, բառերու եղծումով, պղպոր գաղափարներով, յարարելու կարակներով եւ մարգարէի հովերովը եւ իր մեծ այլ դարարկ խօսքերու մէջ տեղ ըրած ուրքի տրոփիւնով ու շլմորած բարի ծերունիի մը յետին ընկերհաշտութեամբ, - իսկ Լիթրէն՝ - իր անբիծ տրամաբանի ահարկու աշխատութիւններով, իր մեթոտին ճշտութիւնով, գործերու միութիւնով, յարակութեամբ, միայն ճշմարտութեան սիրովն աշխարհիս կապուած աշխատողի համեստութեամբն ու պարզութեամբը, - եւ, - ի վերջէ այն իրական յառաջդիմութիւնով որ իր ամէն մէկ երկասիրութիւններու մէջ կ'որոշուի աստիճանաբար եւ որոնց ամէնքն ալ զմեզ դէպ ի պապզան կ'մղեն*»⁹³: Զուլա հետեւելով իր տրամաբանումներուն կը յանգի այն եզրակացութեան, որ վիպապաշտութիւն եւ դրականութիւն անհամատեղելի են եւ մէկը միւսը պիտի ոչնչացնէ: Զուլա կը հաւատայ, որ միայն Լիթրէն իրաւունք ունի «*յանուն եղելութեանց խօսելու եւ ապացուցեալ ճշմարտութեանց նոր Աւետարանը տարածելու*»⁹⁴: Լիթրէն եղած է դարու մարդը եւ վիպապաշտական հին մեթոտները փոխարինած դրականով, իսկ Հիւօն «*միջին դարու ամէն ուրուականներուն վերադարձած, առասպելներն աւելցուցած՝ եւ ենթադրութիւններն մոայլած է*»⁹⁵: Զուլա իր յօդուածը կը վերջացնէ ֆրանսայի երիտասարդութենէն խնդրելով մտածել այս երկու ճամբու մասին եւ որոշում կայացնել, թէ որո՞ւ պիտի հետեւին. Լիթրէի հետեւելով մեծնա՞լ, թէ՞ որպէս վիպապաշտութեան յետնորդ հետեւակներ՝ Հիւկոյի մեծ ստուերին տակ աճիլ բուսապէս⁹⁶:

Բացի դրական փիլիսոփայութեան վերաբերեալ թարգմանութիւններէ, թերթը կ'ընդգրկէ նաեւ ազգային, գրական եւ լեզուական նիւթեր⁹⁷:

⁹¹ Նոյն, էջ 30:

⁹² Նոյն, էջ 31:

⁹³ Նոյն, էջ 32:

⁹⁴ Նոյն, էջ 33:

⁹⁵ Նոյն, էջ 34:

⁹⁶ Նոյն, էջ 35:

⁹⁷ Բովանդակալալից տեղեկութեան համար տէ՛ս՝ Յակոբեան:

Երրորդ հատորին մէջ կը հաղորդուի, որ չորրորդ հատորը մամուլի տակ է եւ կը տրուի հատորին բովանդակութիւնը⁹⁸, բայց - ինչպէս նշեցինք – հատորը չի հրատարակուիր:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Մտերեան որպէս թարգմանիչ, խմբագիր, հրատարակիչ եւ հանրային գործիչ, կարեւոր դեր խաղացած է զմիտնիահայ մտաւորական կեանքին մէջ: Ֆրանսերէնէ ըրած թարգմանութիւններով հասած է նաեւ հասարակութեան տարբեր խաւերուն եւ լուրջ ներդրում ունեցած աշխարհաբարի զարգացման մէջ: Ծաւալած է հանրային գործունէութիւն, հետաքրքրուած է հայկական հարցով: Ան իր *Մէտէօրա* հանդէսով ջատագովը եղած է դրական իմաստասիրութեան, եւ դրապաշտ փիլիսոփաներէն թարգմանութիւններ հրատարակած է իր հանդէսին մէջ: Եթէ նկատի առնենք Կոստանդեանի 1878ին լոյս ընծայած դրական փիլիսոփայութիւնը պաշտպանող *Մեթօրի վրայ* գիրքը եւ իր սուր ոճը, որ բուռն հակազդեցութիւններու տեղիք տուած էր պահպանողական շրջանակներու մէջ, *Մէտէօրա* հանդէսը թերեւս կրնայ համարուիլ դրական փիլիսոփայութեան դիրքերէն աջակցութիւն մը Կոստանդեանին: Ինչպէս պիտի ըսէր Նուպարեան. «Գալուստ Կոստանդեանի հետ առաջին խիզախ քայլը կ'առնէր նա դրապաշտ դպրոց մը հաստատելու հայոց մէջ»:

⁹⁸ «Պարունակութիւն», *Մէտէօրա*, 3:1881:

POSITIVISM IN KRIKOR MSERIAN'S *METEORA* PERIODICAL

(Summary)

CAN ERZURUMLUOGLU (canerzurumluoglu@hotmail.com)

As of the 1870s positivist philosophy made headway into Western Armenian society. Ottoman Armenian positivists in Istanbul, like Demirdjibashian and Gosdantian, defended science against religion and metaphysics. They believed that society can develop only through the extensive dissemination of science. In 1878 Gosdantian published a book named *Metodi vra (On Method)* where he criticized Ottoman conservative circles. A few years later in 1883, Demirdjibashian started publishing a journal, *Kragan yev Imasdasiragan Sharjoom (Literary and Philosophical Movement)*. It lasted for five years and propagated similar ideas. In an attempt to disseminate European scientific developments among its readers, during 1880-1881 Krikor Mserian published a periodical *Meteora*, where alongside literary and political articles, he published positivist papers translated from French. Mserian played a prominent role within the Izmir circle of Armenian translators, editors, publishers and intellectuals. He was engaged in different social institutions, which enabled his translations to reach different segments of society and help to further develop the Western Armenian language.

Against the backdrop of Western Armenian positivism, the paper highlights the role played by Mserian and his *Meteora* periodical in further promoting positivist concepts within Western Armenian society.